

Əkrəm Həsənov⁷

**XIX ƏSR AZƏRBAYCAN QƏZƏLİNDƏ YENİ ÜSLUB:
MAARİFÇİ VƏ SATİRİK ŞEİRİN İNKİŞAFI**

Giriş. Azərbaycan klassik şeirinin əsas qəhrəmanı əsasən ilahi məhəbbətlə sevən aşıqdır. Onun sevgilisi də əsasən mücərrəd varlıq olur və tədqiqatçı özünün də dünyagörüşü və bilik dairəsi çərçivəsində bu mücərrədliyi özünəməxsus şəkildə “konkretləşdirir”. Lakin artıq “XIX əsr şairlərinin ictimai məzmunlu örnəklərində lirik qəhrəman-həyatsevər aşiq öz yerini aqıl və mütəfəkkir arifə tərk edir və ideya mübarizəsində başlıca olaraq iki surətlə qarşılaşırdı: onlardan biri zahid, ikincisi isə vaiz idi. Lirik konflikt həmişə bu surətlər arasında davam edən ideya mübarizələri üzərində qurulurdu” (1, s. 288).

*Vaizin haqqında mən meyxanədə etdim dua,
Var ümidim kim, dəxi gəlməz səlamət məscidə.
Seyyida, bu zahidi məsciddən ixrac eyləyin
Kim, salib bayquş tək asari-şəmət məscidə.* (8, s. 550)

Seyid Əzim Şirvaninin bir qəzəlindən misal gətirdiyimiz bu parça ümumən XIX əsr lirik şeirində aparıcı motivlərdən biri idi.

Əsas hissə. XIX əsr poeziyasında maarifçilik ideyalarının təbliği də mühüm yer tuturdu. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvaninin fəaliyyəti xüsusilə səciyyəvi idi. O, həm şair, həm yeni tipli məktəbin təşkilatçısı, pedaqoq və müəllim, həm mətbuat xadimi, həm də humanist və beynəlmiləlsə, rus dili və mədəniyyətinin ehtiraslı təbliğçisi kimi fəaliyyət göstərirdi. “*Demə ol kafər, ol müsəlmandır; Hər kimin elmi var, o insandır*” – deyən Seyid Əzim Şirvani şeirdə Zakir və Sabir qütblərini birləşdirən bir körpü idi. Məlumdur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm də maarifçilik əsri kimi səciyyələndirilir. Yeni məktəb, yeni teatr, yeni mətbuat bütünlükdə bədii fikrin-ədəbiyyatın ümumi istiqamətini müəyyənləşdirməyə başlamışdı. Bu özünü lirik şeirdə daha çox hiss etdirirdi.

Təbii ki, ictimai-siyasi həyatda baş verən bu hadisələr, mədəni yüksəliş şairlərin yaradıcılığına təsirsiz qalmırdı. Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan maarifçiliyinin poeziyada təcəssümü idi. Ömrünün son illərində o, qəzəl-qəsidənin klassik, ənənəvi məzmunundan uzaqlaşmış və maarifçiliyi təbliğ etməyə başlamışdı. Bunun özü ədəbi novatorluq idi. Seyid Əzim xalqın düşar olduğu bəla və bədbəxtliklərin səbəbini cəhalətdə, dini xurafatda, elmsizlikdə, nadanlıqda, insanların müasir həyatın tələblərindən uzaq düşməyində görürdü.

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə.
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamunun sözləri tamam yalan;
Əlli min süxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil.
Hamunun fikri xəlqi soymağdır;
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.* (9, s. 117-118)

Professor Keyrulla Məmmədov haqlı olaraq yazırdı ki: “XIX əsrin 70-ci illərində Seyid Əzim Şirvaninin simasında Azərbaycan maarifçi realist şeir məktəbi formalaşdı” (Məmmədov, 1990: 9). Heç şübhəsiz, maarifçi-realist şeirin yaranmasıyla Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf Bəy Vəzirov, Həsən Bəy Zərdabi Seyid Əzim Şirvani, Əhsənül-Qəvaid, Ə. Gorani kimi ziyalıların və dövrün ən qabaqcıl ictimai-ədəbi qüvvələrini öz başına toplayan “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Bu qəzetdə realizm, sosial satira, milli-demokratik dəyər və ənənələrə sadiqlik, elmin və maarifin təbliği əsas yer tuturdu. Burada mühüm bir məqamı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır: XIX əsrin səksəncinci-doxsanıncı illərində maarifçi-realist şeirdə “Gülüstan” və “Zinətül-məcalis” dövrünün keçdiyi, artıq nəzirəçiliyə, təqlidçiliyə ciddi əhəmiyyət verilmədiyi açıq-aydın hiss olunurdu.

Məlumdur ki, Azərbaycanda maarifçilik ideyaları ilkin olaraq XIX əsrin 30-40-cı illərində təzahür etmiş, milli ictimai, siyasi, ideoloji bir sistem və cərəyan kimi formalaşmağa başlamışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun çoxcəhətli yaradıcılığında ifadə olunan maarifçilik sonralar Mirzə Fətəli Axundzadənin təmsalında öz zirvə mərhələsinə qalxmışdır. Axundzadənin dramaturgiyası, nəsr və fəlsəfi publisistikası maarifçiliyin Şərq və Azərbaycan tipini müəyyənləşdirir. XIX əsrdə Axundzadənin maarifçilik təlimi demək olar ki, bütün poeziyaya təsirsiz qalmamışdır. Beləliklə, lirik şeirdə klassik ənənələrlə yanaşı, yeni-maarifçi xətt yanaşı addımlamağa başlamış, tədricən yenilikçi maarifçilik ideyaları şeirdə ön plana keçmişdir. Lirik şeirdə maarifçiliyin təzahürü əsasən iki istiqamətdə diqqəti cəlb edirdi. 1) Elmin, maarifin təbliği 2) Satirik şeir yolu ilə maarifçiliyin inkişafına mane olan mənfi hallara qarşı tənqidi münasibət. Gətirilən lirik şeir nümunələri də bu fikri bir daha təsdiq edir. Məsələn, Seyid Əzim Şirvani oğluna nəsihətlə yazdığı şeirlərində açıqdan-açığa elmi, maarifi, təhsili təbliğ edir və yazırdı:

*Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid,
Qönçəyi-növrəsəvi-Seyyid,
Üləmə haqqını riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl!
Alimə kim ki, eyləməz hörmət*

⁷ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bakı şə. İstiqlaliyyət küç. 26. e-mail: garibekrem@hotmail.com

*O deyildir peyğəmbərə ümmət.
Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim.
Harda görsən, ona salam eylə,
Baş əyib qul tək ehtiram eylə. (10,s.44-45)*

Bakıda fəaliyyət göstərən ədəbi məclisin üzvü Əbdülxalıq Yusif isə sanki Seyid Əzim Şirvaninin insanlığın mahiyyəti ağıl və kamalda, elm və maarifdədir fikrinə səs verib deyirdi:

*Hər kəsə də kəmal olmasa ürəkləyə dair,
Nə qədər gərək bəsəri samanlığa dair:
Bədanışüü ürfan necə hikmətdən urar dəm,
Ta olmasa xasiyyəti loğmanlığa dair. (6,s.388-389)*

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeir qədim köklərə malikdir. Lakin satirik şeir XIX əsrdə daha qüvvətli şəkildə meydana çıxmış (Qasım Bəy Zakiri, Baba bəy Şakirin, Mirzə İsmayıl Qasirin və Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı təmsalında), XX əsrin əvvəllərində isə Mirzə Ələkbər Sabir və molla nəsrəddinçi şairlərin yaradıcılığı ilə zirvəyə qalxmışdır. Satirik şeir o zaman poeziyada aparıcılıq missiyasına malik olur ki, cəmiyyətdə, ictimai həyatda kaos və hərcmərclik həddini aşır, varlı-yoxsul qütbləşməsi və qarşıdurması konflikt həddinə çatır. XX əsrin əvvəllərində belə bir reallıq öz kulminasiya nöqtəsinə gəlib yetişmişdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Əli Möcüz, Məmməd Səid Ordubadi, Bayraməli Abbaszadə, Səməd Mənsur, Cəfər Cəbbəli, Ələkbər Müznib kimi şairlərin yaradıcılığında satirik şeirin öncül mövqə qazanması da məhz bu amillə bağlıdır. Həç şübhəsiz, burada ilk növbədə Mirzə Ələkbər Sabirin satirası öz təsir gücü və ideya-məzmun, sənətkarlıq vüsəti ilə birincidir. Yaşar Qarayev yazır: “*Sabir bütünlüklə bizim milli poeziyanın simvolu olan sənətkardır. Yeni dövrdə öz ən yaxşı təəcəssümünü tənqidi realistlərin simasında tapan yazıçı-vətəndaş tipinin, mənəvi intibah, milli qürur və bəşəri vicdan təəcəssümü olan sənət və sənətkar tipinin yeni təzahürü və həqiqi davamıdır*” (2,s.214).

Yaşar Qarayev Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında klassik poeziya ənənələrinin davam və inkişaf etdirildiyini də nəzərə çarpdırır. Onun fikrincə, poeziya tariximizdə Vəqif və Füzulinin təmsalında davam edən iki müxtəlif üslubi istiqaməti üzvi vəhdətdə Sabir birləşdirir; Vəqif sadəliyi, Cəlil Məmmədquluzadənin demokratizmi, Füzuli psixologizmi, Nizami epizmi – hamısı Sabirdə sintez təşkil edir.

Mirzə Ələkbər Sabir məşhur satiralarını yazmamışdan öncə qəzəl janrında gözəl nümunələr yaratmışdı. Həm də bu qəzəllər orijinallığı ilə seçilirdi, Füzulidən və Seyid Əzimdən ustalıqla bəhrələnən Sabir qəzəldə də öz şairlik məharətini sübut edə bilirdi:

*İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın,-
Ol qədər cövr et mənə, ah etmək imkan olmasın!
... Sabira, ümmidi-vəsl ilə qəmi-hicranə döz,
Hansı bir müşğuldü kim, səbr ilə asan olmasın?! (4,s.371)*

Əlbəttə, qəzəl səpkisində məharətlə şeirlər yazsa da, bu əsərlər Sabiri mənəvi cəhətdən təmin etməmiş, o, tamam başqa ruhlu, müasir və kəsərli şeirlər qələmə almış və beləliklə, satirada öz şairlik istedadını daha parlaq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Lakin hər hansı bir satirik şairin yaradıcılığında da lirika, lirik hisslər, duyğular öz ifadəsini tapır. Sabir özünə “Ağlar-güləyən” təxəllüsünü təsadüfən seçməmişdi və onun şeirlərində öldürücü, ifşəedici gülüslə yanaşı, lirik hisslər də diqqəti cəlb edir. Daha doğrusu, lirik çalar onun həm satiralarında boy göstərir, həm də elə şeirləri var ki, onları sırf lirik şeir adlandıra bilərik. Daha doğrusu, Sabirin elə şeirləri var ki, orada romantika ilə realizm vəhdət təşkil edir.

*Bu çərxi-sitəmkarın aman məscərəsindən!
Bais, balan ölsün!
Baxmış bu müsəlmanlara qəm pəncərəsindən,
Çərxin üzünü dönsün!
Əvvəl bu fələk cümlədən əymişdi damağı,
Qəm kasəsi daşdı.
Axırda bizim başımıza vurdu çanağı. (4,s.30)*

Görkəmli sabirşünas, professor Cəfər Xəndan bu şeir haqqında yazır: “*Bu misralarda satira nə qədər qüvvətli olsa da, xəyal zəif deyildir; əksinə, “çərxi-sitəmkarın aman məscərəsindən!” misrası ilə yanaşı, xəyalı təsəvvür etdikcə, biz dərdlənən, coşan, fəryad edən qəhrəmanın xəyalını duyur; onun həyatla bağlanan qanadlarını görürük. Bu bağlılıq o qədər möhkəmdir ki, biz sanki, satiranı oxuduqca mövhum məfhum olan fələyi yaddan çıxarıq; şikayət obyektini real həyatda axtarıq; beləliklə də, fələyin bir vasitə kimi istifadə olunduğuna bir daha inanırıq. ...Hiss olunur ki, şair təkcə tipin həyəcanlarını verməklə qalmır; öz hiss-həyəcanlarını da ifadə etmək istəyir*” (Xəndan, 1962: 361).

Sabirin emosiya, hiss və həyəcanla qələmə alınmış, tənqidi satiranın zirvəsi sayılan biləcəkdir “Neylərdin, ilahi?!” şeiri lirik duyğulardan xali deyildir. Bu şeirdə dövrədən, zamanədən, ictimai həyatdan narazılıq o qədər qüvvətlidir ki, onu bir satirik şairin fəryadı, Allaha, onun yaratdıqlarına etirazı kimi anlayırıq.

*Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!
Artıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?! (5,s.145)*

Bu şeirdə hiss-həyəcan yüksək intonasiya ilə müşayiət olunur. Şair sidqı səfası olan dövrünün gözəlliyini təsdiq edir, amma eyni zamanda, həmin dövrünün varlığını inkar edir.

Yaşar Qarayev "Sabir və klassik ədəbiyyat" mövzunu şərh edərkən Sabir ilə Füzuli arasında bağlılığı "Füzuli sənətinin kamilliyinə qayıtmaq mənasında Füzulinin böyüklüyünə qayıtmaq dövrü, tamamilə yeni tərkibdə, yeni nisbət və keyfiyyətdə Füzuli ilə qaynaqı-qarışmaq və sintez dövrü" kimi səciyyələndirir. "Sabir ilk dəfə olaraq poeziyada Füzuli orbitini və Füzulinin peyqlərinin orbitini bir-birindən ən qəti şəkildə fərqləndirdi. Sabir təqlidçi şeirin qəhrəmanına, mövzu və motivlərinə nəinki bütün yaradıcılığı ilə güldü, ona ayrıca parodiya da həsr etdi ("Ey alnın ay, üzün günəş, qaşların kaman"), saf, xalis Füzuli sənətinin ideya-forma sərvətindən isə bəhrələndi" (2,s.228).

Sabirin bir sıra satırları Füzuliyə nəzirə-parodiya şəklində yazılmışdır. Ümumiyyətlə, lirik şeirlərə nəzirə yazmaq ənənəsi bizim poeziyada orta əsrlərdən başlanır. Lakin Sabirdə nəzirə-parodiya tamamilə başqa məna daşıyır. Füzulidə lirik qəhrəmanın öz sevgilisində olan dərin hissi-həyəcanı Sabirdə satirik qəhrəmanın tendensiya ilə neqativ münasibəti əvəz edir. "Ah eylədiyim sərvə-xuramanın üçündür, Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür" – Füzulinin bu qəzəli aşiqin gözələ pərəstiş hissini ifadə edir. Sabirdə isə:

*Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür;
Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür;
Sərgəştəliyim xərməni-buğdalar ucundan,
Aşüftəliyim sərvəti samanın üçündür.* (4, s.37)

Bu nəzirədə təsvir olunan "qəhrəmanın" qarınqulu, yemək düşgünü olduğu bəlli olur. Onun bütün niyyəti, arzusu məhz həmin məqsədə yönəlib. Füzulinin "Könlüm açılır zülfü-pərişanını görcək, Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək" qəzəli də yenə aşiqin gözələ pərəstişindən, onun uğrunda çəkdiyi əzablardan bəhs edir. Sabirin bu qəzələ yazdığı nəzirə-parodiyada isə şair qoçuların həyat tərzini, mənasız məşğuliyyətini bəyan edir:

*Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərzəvi hədyanını görcək.
Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alışırdı beldəki patranını görcək.
Baxdıqca revelverinə əndamım olur süst,
Bağrım yarılır xəncəri-bürranını görcək.* (4,s.37)

Yaşar Qarayev yazır: "Əlbəttə, romantik Füzuli lirikasının özünü də hər şansı konkretlik və təfəssilatdan, "məişət ünsüründən" məhrum hesab etmək doğru deyildir: daxili gözəlliyin, iztirabın və hissiyyətin sənədləridir Füzuli qəzəli! Sabiri fərqləndirən obyektiv realizm isə daha çox tendensiyanın məzmununda və istiqamətində meydana çıxır. Əsas qəhrəmanın daxili-mənəvi aləminə gəldikdə, o, Sabirdə də (Füzulidə olduğu kimi) "subyektiv aləmdir": öz arzusu-niyyəti, dərdi-kədəri, hissi-həyəcanı, azarı-"nasazlığı" ilə birlikdə görünən – Füzulidə aşiqin, Sabirdə baqqalın, məşədinin obrazıdır" (2,s.230).

Nəticə. Beləliklə, artıq XX əsrin əvvəllərində (1905-1920) poeziyamızda lirik şeirin realist və romantik qolları müvazi şəkildə inkişaf edirdi. Realist qanadı təbii ki, Sabir və "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında toplaşan şairlər təmsil edirdilər. Onların yaradıcılığında satirik şeirlər əsas yer tuturdu. Mirzə Ələkbər Sabirin realist-satirik şeir istiqamətini təyin etməsi, daha doğrusu, poeziyada Sabir təsirinin funksional rolu mühüm idi. Romantik şeir qanadını isə Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət təmsil edirdilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / baş red. şurası sədri M.Kərimov – Bakı: Elm, – 2011. – c.4. – 856 s.
2. Qarayev, Y. Realizm: sənət və həqiqət / Y.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 255 s.
3. Xəndan, C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri / C.Xəndan. – Bakı: Azərşəf, – 1962. – 434 s.
4. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopname / tərt. ed. M.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 556 s.
5. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopname: [2 cildə] / tərt. ed. M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – c.1. – 480 s.
6. Poetik məclislər. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından nümunələr / tərt. ed. N.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 525 s.
7. Seyid Əzim Şirani. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön söz.X.Məmmədov – Bakı: Maarif, – 1990. – 224 s.
8. Seyid Əzim Şirani. Əsərləri: [3 cildə] / tərt.ed. S.Rüstəm – Bakı: EA nəşriyyatı, – 1967. – c.1. – 740 s.
9. Seyid Əzim Şirani. Əsərləri: [3 cildə] / tərt.ed. S.Rüstəm – Bakı: EA nəşriyyatı, – 1969. – c.2. – 650 s.
10. Seyid Əzim Şirani. Seçilmiş əsərləri / ön.söz, tərtib, lüğət və şərhlər. X. Məmmədov – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1990. – 224 s.

Açar sözlər: şeir, klassik ənənə, yeni üslub, qəzəl, satirik məzmun.

Keywords: poetry, classical tradition, new style, ghazal, satirical content.

Ключевые слова: поэзия, классическая традиция, новый стиль, газель, сатирическое содержание.

Xülasə

XIX əsr poeziyasında satirik üslub getdikcə əsas üslublardan birinə çevrilirdi. Baba bəy Şakirin, Mirzə Baxış Nadimin və Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında satira həlledici rol oynayırdı. Onların satirik şeirlərində poeziyanın real gerçəkliklə, dövrün mühüm ictimai-siyasi məsələləri ilə bağlılığı xüsusilə diqqəti cəlb edirdi.

XIX əsrin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da ədəbi məclislərdə həm klassik poeziya ənənələrinə üz tutulur, həm də folklor üslubunda yazılan şeirlərə müraciət olunurdu. Məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü hər iki üslubda yazan şairlərin yaradıcılığında əsas yer tuturdu. Bununla yanaşı, ictimai motivlər də diqqəti cəlb edirdi. Lirik

şeyrdə sosial ziddiyyətlər, həyatın təzadları, dövrədən, zamanədən şikayət, zülm və haqsızlığın tənqidi də şeirlərə yol tapırdı.

Məqalədə sözügedən dövrdə poeziyada bu tənqidin təzahür şəkilləri, maarifçi və satirik şeirin inkişafı peinsipləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilmişdir.

NEW STYLE IN 19TH CENTURY AZERBAIJANI GHAZAL: DEVELOPMENT OF EDUCATION AND SATIRICAL POETRY

Summary

The satirical style gradually became one of the main styles in the poetry of the 11th century. Satire played a decisive role in the works of Baba Bey Shakir, Mirza Bakhish Nadim and Gasim Bey Zakir. In their satirical poems, attracted attention the connection of poetry with real reality and important social and political issues of the time.

As in the first half of the 19th century, in the second half of the literary gatherings, were used both classical poetry traditions and folk poems. The singing of love and beauty got an important place in the works of poets who wrote in both styles. At the same time, social motives also attracted attention. In lyric poetry, social contradictions, contrasts of life, complaints about the era, criticism of oppression and injustice found their way into the poems.

In the article, the manifestations of this criticism in the poetry of the mentioned period, the principles of the development of enlightened and satirical poetry were examined. During the research was used the comparative-historical method.

НОВЫЙ СТИЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГАЗЕЛИ XIX ВЕКА: РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Сатирический стиль постепенно стал одним из основных стилей поэзии XIX века. Сатира сыграла решающую роль в творчестве Баба-бея Шакира, Мирзы Бахыша Надимина и Гасым-бея Закира. В их сатирических стихах обращала на себя внимание связь поэзии с реальной действительностью и важными общественно-политическими проблемами того времени.

Как и в первой половине XIX века, во второй половине литературных собраний использовались как классические поэтические традиции, так и народные стихи. Воспевание любви и красоты занимало центральное место в творчестве поэтов, писавших в обоих стилях. При этом обращали на себя внимание и социальные мотивы. В лирике нашли свое отражение в стихах социальные противоречия, контрасты жизни, жалобы на эпоху, критика угнетения и несправедливости.

В статье рассмотрены проявления этой критики в поэзии указанного периода, принципы развития просвещенной и сатирической поэзии. В ходе исследования использовался сравнительно-исторический метод.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova